

INTRODUCTION A UNE SOCIOLOGIE DES DOCTRINES ÉCONOMIQUES DES PHYSIOCRAUTES A JOHN STUART MILL

Paris 1963, par MICHEL BERNARD

ΤΥΠΟΔΕΥΤΗΡΙΟ ΛΑΖΑΡΟΥ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ (Α.Σ.Ο.Ε.Ε.)

Ἐναντι τῶν οἰκονομετρικῶν συμβολῶν εἰς τὴν Οἰκονομικὴν Ἐπιστήμην ἡ κοινωνιολογικὴ διερεύνησις ἀναπτύσσεται παραλλήλως, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ παρήγορον σημεῖον διὰ τὴν Οἰκονομικὴν, ἥτις εἶναι κοινωνικὴ ἐπιστήμη καὶ τὴν ὁποίαν ἡ ὑπερβολικὴ κατάχρησις μαθηματικῶν τὴν ἔφερε ἐγγύτερον πρὸς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας διὰ νὰ τὴν ἀποξενώσῃ ἐκ τοῦ πραγματικοῦ πεδίου τῆς καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ ἐν πολλοῖς ἀγονον καὶ «παράδοξον» ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Οὕτως ἄλλωστε ἐγεννήθησαν καὶ αἱ ἴδεαι ἐὰν ἡ Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη διέρχεται κρίσιν καὶ ἐὰν ἀπεμακρύνθη αὕτη τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἡ καὶ ἐὰν πράγματι εἶναι ἡ ὅρθη ἡ ἀκολουθουμένη σήμερον ὀδός. Συνεπῶς ἐργασίαι αἵτινες καλλιεργοῦν τὸ κοινωνιολογικὸν ὑπόστρωμα αὐτῆς ἀποτελοῦν ἀνασχετικὰς δυνάμεις ἐναντι τῶν ἐξτρεμιστικῶν μαθηματικῶν τάσεων καὶ τὴν συγκρατοῦν ὥστε νὰ σταθῇ εἰς τὸ πραγματικὸν περιεχόμενον αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου ἡ Οἰκονομετρία ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει δὲν δύναται νὰ προαγάγῃ τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα τῆς Οἰκονομικῆς, διότι πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται διάφορος λογισμός, τοῦ μαθηματικοῦ ἀποτελοῦντος μίαν συμβολικὴν διατύπωσιν τῶν διαφόρων οἰκονομικῶν ἐννοιῶν.

Ἡ ἐργασία τοῦ Michel Bernard ἀκριβῶς εἰς τοῦτο συμβάλλει καλλιεργοῦσα τὸ πολιτικόν, κοινωνικὸν καὶ οἰκονομικὸν περιβάλλον ἐκάστης οἰκονομικῆς δοξασίας, ἥτις διέπεται, ὡς λέγει εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ ἔργου του ὁ συγγραφεὺς, ὑπὸ ἀνθρωπίνων προσδοκιῶν καὶ ἡθικῶν ἀξιῶν.

Ἐκαστον οἰκονομικὸν γεγονός εἶναι ἀνθρωπίνου περιεχομένου καὶ σκοπῶν καὶ ἐννοιῶν ἴστορικῶν. Καὶ ἀκριβῶς, ὁ θεωρητικός, ἐπιθυμῶν ὅπως ἐρμηνεύσῃ τὰ ἀνθρώπινα ταῦτα γεγονότα ὡς ἐκτὸς τοῦ ἀνθρώπου κείμενα παραμελεῖ τὴν σημασίαν τῆς συνειδήσεως καὶ παραμένει μετέωρος ἐκτὸς τοῦ ἀντικειμένου του. Μετέχων τοῦ γεγονότος τὸ ὅποιον ἀναλύει ὁ ἴδιος τὸ ἐξηγεῖ καὶ κατὰ τὴν ἴδιαν αὐτοῦ ἀποψίν προσπαθῶν, ὡς ἐπιστήμων, νὰ συλλάβῃ ἀντικειμενικῶς τὴν πραγματικὴν φύσιν τοῦ γεγονότος. Καὶ ἡ ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς σκέ-

ψεώς του δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς τὸν ἴδικόν του κόσμον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ περιβάλλον του τὸ ὅποιον ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸ ὅποιον δὲν εἶναι ἀνεξάρτητον προηγουμένων καταστάσεων. Οὕτω δύο τάσεις διέπουν τὴν σκέψιν τοῦ συγγραφέως ἐνὸς οἰκονομικοῦ φαινομένου ἡ ἐνὸς δόγματος οἰκονομικοῦ, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἀντικειμενική, πρὸς ἣν τείνει, δέσμιος συγχρόνως τῶν ἴδιων αὐτοῦ ἀντιλήψεων δὲς συνειδητῶς υἱοθετεῖ, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐπιρροῆς τοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του. Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς περὶ «Οἰκονομίας τῆς Μεσογείου» (1965) μελέτης μου, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἑτέραν μελέτην μου Αἱ Κοινωνικαὶ καὶ Μεθολογικαὶ Βάσεις τῶν Οἰκονομικῶν «Δογμάτων ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτῶν» (1963), ἀναπτύσσω τὰς αὐτὰς ἀπόψεις. Καὶ ἀκριβῶς αἱ ἴδεαι αὗται περὶ συλλήψεως τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ἡ περὶ τῆς ιστορικῆς ἀναπτύξεως τούτων καθιστοῦν ἀναγκαῖον τὸ κοινωνιολογικὸν καὶ ιστορικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν ἡ τὴν ἔκθεσιν τοῦ στοχασμοῦ τῶν ἐργασιῶν τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης. Δι' ὃ καὶ εἰς τὰ μεγάλα Πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα τόσον ἡ Ιστορία τῶν Οἰκονομικῶν Θεωριῶν ὅσον καὶ ἡ Ιστορία τοῦ Οἰκονομικοῦ Βίου διδάσκονται εἰς τακτικὴν ἔδραν ὅμοιον ἡ κεχωρισμένως, ἀφιεμένης τῆς Ιστορίας τῆς Οἰκονομικῆς Ἀναλύσεως εἰς περισσότερον στενὴν οἰκονομικὴν ὥλην πρὸς ἀναλυτικὴν διερεύνησιν τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων. Δυστυχῶς εἰς τὴν χώραν μας οὐδεμία συγκεκριμένη προσπάθεια ἐλήφθη, προκειμένου διὰ τὴν βασικὴν ταύτην περιοχὴν τῆς ὥλης τῆς Οἰκονομικῆς.

Ἄλλα διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν Bernard, οὗτος μᾶς προετοιμάζει διὰ νὰ γνωρίσωμεν, ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ θέματός του, ὅτι θὰ συναντήσωμεν ἔνα κόσμον διανοητῶν οἵτινες κατευθύνονται ὑπὸ τῆς ἴδεολογίας των καὶ τῆς συνειδητῆς φιλοσοφίας των, δεχόμενοι τὴν ἐπιρροὴν τοῦ περιβάλλοντος. Καὶ προκειμένου περὶ τοῦ κόσμου τοῦ περιβάλλοντος, ίσχυρίζεται ὁ Bernard, δὲν ἔννοοῦμεν τὴν κοινωνικὴν τάξιν ἡ ὄμαδα εἰς ἣν ἀνήκει ὁ συγγραφεὺς μιᾶς θεωρίας, ἀλλὰ εὐρύτερον τὴν κοινωνικὴν καὶ οἰκονομικὴν διάρθρωσιν ἐντὸς τῆς ὅποιας ἀναπτύσσει τὰς ἴδεας του. Βεβαίως, λέγει ὡς οἱ Goldmann καὶ Lukacs ὑπεστήριξαν εἰς μίαν κοινωνικὴν ὄμαδα ἀντιστοιχεῖται καὶ μία ὡρισμένη θεώρησις τοῦ κόσμου, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ τάξις ἡ ὄμαδα κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν προέλευσίν της, τὴν αὐτονομίαν της, τὰ συμφέροντά της, τὰς προσδοκίας της. Ἄλλα ἐπεκτείνοντας τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἔννοίας τῆς διαρθρώσεως καὶ ἴδεων τῆς κοινωνικῆς ὄμαδος δέον ὅπως λάβωμεν ὑπὸ ὅψιν εὐρυτέρας γνώσεις καὶ ἐπιδράσεις αἵτινες δὲν εἶναι σύμφωνοι πρὸς μίαν μαρξιστικὴν αἰτιοκρατικὴν ἀποψίαν τοῦ ρόλου τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἐπὶ τῆς ἴδεολογικῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως, δεδομένου ὅτι ἡ μαρξιστικὴ ἀποψίας εἶναι μηχανιστικὴ καὶ περιορίζει τὰ ὅρια τῶν κοινωνικῶν διαρθρώσεων καὶ ἴδεολογιῶν αὐστηρῶν ἐντὸς μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως καὶ δὴ ἐν τῇ πάλη αὐτῆς πρὸς τὰς ὄλλας κοινωνικὰς τάξεις.

Ἐπίσης εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸν ὁ Bernard κλείων τὴν Εἰσαγωγὴν του συμπεραίνει ὅτι αἱ φυλοσοφικαὶ ἐπιδράσεις δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔρμηνεύσωμεν τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων. Πᾶσα θεώρησις τοῦ κόσμου κατευθύνεται ἀπὸ ἔξηγήσεις καὶ ὡρισμένας τοποθετήσεις ἥθικῶν καθηκόντων, δι' ὃ καὶ τὰ οἰκονομικὰ δόγματα διέπονται ἀπὸ τὴν ἥθικὴν διὰ μίαν ἰδανικὴν κοινωνίαν.

Εἰς τὸ Βιβλίον I (Οἱ πρόδρομοι τοῦ φιλελευθερισμοῦ) καὶ Κεφάλαιον I (Οἱ φυσιοκράται) ὁ συγγραφεὺς μᾶς παρουσιάζει τὸ ὄριμον περιβάλλον διὰ τὴν μεταβολὴν ἥτις ἐπῆλθε εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1789 καὶ τὴν διαισθησιν, ὡς συμβολὴν τῶν φυσιοκρατῶν δι' αὐτήν, μολονότι τοὺς χαρακτηρίζει ἡ συντηρητικότης καὶ ὁ φόβος οἰασδήποτε ἐπαναστατικῆς μεταβολῆς. Ἐν πάσῃ περιπτώσει αἱ ἴδεαι τῶν φυσιοκρατῶν μολονότι οὐχὶ ἐπαναστατικαὶ, ἀλλὰ μεταρρυθμιστικαὶ, εὑρον ἀπήχησιν οὐχὶ εἰς τὴν Αὐλὴν τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', ἀλλὰ εἰς τοὺς διανοούμενους καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὸν λαόν, αἱ ὑπὸ τοῦ Turgot δὲ προγραμματισθεῖσαι προσπάθειαι ἀπέδειξαν τὴν σημασίαν τοῦ φυσιοκρατισμοῦ (σελ. 21).

Οἱ Dupont de Nemours εἶναι ἀπολογητὴς τοῦ φυσιοκρατισμοῦ ὑποστηρίζων τὰς ἴδεας τοῦ διδασκάλου του Quesnay, ἀπαρνούμενος τὴν ἴστορικὴν ἔξελιξιν καὶ δεχόμενος νόμους εὑρισκομένους ἐντὸς τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθέντας εἰς αὐτόν, καὶ πρὸς τοὺς ὄποιους δέοντος ὁ ἀνθρωπὸς προσαρμόσῃ τὴν ζωὴν του διὰ πάντα τόπον καὶ χρόνον.

Οἱ Bernard μᾶς παραθέτει τὴν περὶ φυσικῆς τάξεως ἴδεαν τῶν φυσιοκρατῶν πρὸς ἣν δέοντος νὰ προσαρμόζουν οἱ ἀνθρωποι τὸ θετικὸν δίκαιον καὶ τὰς οἰκονομικάς των πράξεις. Τὸ φυσικὸν δίκαιον περὶλαμβάνει καὶ τὸ δικαιωμα τῆς ἴδιοκτησίας. Καὶ ἡ προτίμησις τῶν φυσιοκρατῶν διὰ τὴν γεωργίαν ἀναδύεται καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, δικαιολογουμένης τῆς κατοχῆς τῆς γῆς ἔνεκα τῶν πρώτων καταβολῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπὸ τοῦ πρώτου κατόχου βάσει τοῦ κοινωνικοῦ συμφέροντος (σελ. 24). Ἡ ἴδιοκτησία αὕτη ἔχει τὴν θείαν σφραγίδα τῆς κατοχυρώσεως τῆς, κατὰ τρόπον κοινωνικὸν, ἵεραρχικόν, ἐξ ἀντανακλάσεως τῆς οὐρανίας ἱεραρχικῆς τάξεως ἐπὶ τῆς γηίνης. Καὶ ἐνταῦθα ὁ Bernard ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπιρροὴν τοῦ κινεζικοῦ διαφωτισμοῦ ἐπὶ τῶν φυσιοκρατῶν.

Οἱ φυσιοκρατισμὸς κατὰ Bernard, εἶναι ἔνα πολιτικοκοινωνικὸν δόγμα διασώσεως τῆς μοναρχίας καὶ ἔξευρέσεως μᾶς νέας μεταξὺ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἴσορροπίας. Εἰς τὸ Κεφάλαιον II ἐπιγραφόμενον Adam Smith, ὁ συγγραφεὺς μᾶς παρουσιάζει τὰς κοινωνιολογικὰς βάσεις τῶν θεωριῶν τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Κλασσικῆς Σχολῆς.

Οὕτος, λέγει διὰ τὸν Smith, παρουσιάσεις ἔνα ἔργον τὸ ὄποιον ἐὰν μελετηθῇ ἐπιπολαίως, θὰ γίνη ἀμέσως καταληπτόν, ἐὰν δημοσίας μελετηθῇ μὲ μεγάλην προσοχὴν τότε θὰ προκύψωσι αἱ πλέον ἀντιφατικαὶ ἀπόψεις καὶ θὰ γεν-

νηθῇ ἐφ' ἑκάστου φαινομένου τὸ ὄποιον ἐπεξεργάζεται ὁ Smith καὶ ἐν πρό-
βλημα. Διότι ὁ Adam Smith εἶναι, λέγει ὁ Bernard, ὁ Ἀριστοτέλης τῆς
Οἰκονομικῆς. Καὶ ὅπως δὲν δυνάμεθα νὰ κατηγορήσωμεν τὸν Ἀριστοτέλη ἐὰν
οἱ σχολαστικοὶ τὸν ἡρμήνευσαν βάσει τῶν λέξεών του, οὕτω καὶ διὰ τὸν Smith
δὲν δυνάμεθα νὰ τὸν κατηγορήσωμεν ἐὰν περὶ τὸ ἔργον του προέκυψαν παρα-
νοήσεις.

Ο Smith εἶναι περισσότερον φιλόσοφος παρὰ οἰκονομολόγος, εἶναι ἀνα-
λυτὴς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ἀπολογητὴς τοῦ περιβάλλοντός του, τῆς
ἐποχῆς τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ. Τὸ ἔργον του «The Theory of moral senti-
ments» εἶναι μεστὸν ἐκ τῶν ἰδεῶν του αὐτῷν ἐφ' ᾧ στηρίζει τὸ οἰκοδόμημά
του, τῆς παγκοσμίου ἀρμονίας. Ἡ θεία πρόνοια διέπει τοὺς στοχασμοὺς τοῦ
Smith καὶ δι' αὐτῆς ἔξηγει τὴν οἰκονομικὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀτόμων τὰ
ὅποια κατὰ τὸ συμφέρον των προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν τὴν θέσιν των ἐν τῇ
κοινωνίᾳ προάγοντα ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὴν κοινωνίαν. Καὶ οὕτω ὁ ἀν-
θρωπος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Smith ὡς ὁ τέκτων τῆς παγκοσμίου ἀρμονίας
ἀλλὰ καὶ ὁ παθητικὸς παράγων τῶν ἔξι αὐτῆς προερχομένων ἀϊδίων καὶ
ἀμεταβλήτων φυσικῶν νόμων.

Τὰς ἀπόφεις του αὐτᾶς υἱοθετεῖ καὶ εἰς τὸ ἔργον του «Wealth of Nations».
Καὶ ὁ Bernard προβάλλων εἰς βαθυστόχαστον ἀνάλυσιν τῆς σκέψεως τοῦ Smith
μᾶς ἐκθέτει τὰς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Quesnay διαφοράς, ὡς ἐπίσης καὶ τὰ
μεταξὺ των κοινὰ σημεῖα δεδομένου ὅτι διέπονται ἀμφότεροι ἀπὸ τὴν σύλληψιν
μιᾶς κοινωνικῆς βιολογίας εἰς ἣν ὁ Quesnay τονίζει τὸ φυσικὸν στοιχεῖον,
ἐνῷ ὁ Smith τὸ βιολογικόν.

Δὲν πρέπει ὅμως, λέγει ὁ συγγραφεὺς, νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Quesnay
ἡτο ἵατρὸς ἐνῷ ὁ Smith φιλόσοφος. Διὰ τὸν Smith δὲν ὑφίσταται ἴστορι-
σμός, δὲν ὑφίσταται ἴστορικὸς νόμος κινῶν τὴν ἀνθρωπίνην ἴστορίαν, ἀλλὰ
ὑπάρχει μία βιολογικὴ ἔξελιξις συμφώνως πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ βάσει
τῆς ὄποιας αἱ κοινωνίαι συνεχῶς ἔξελίσσονται πρὸς τὴν πρόοδον. Ἐάν δὲ οἱ
φυσιοκράται προσέδιδον πρωταρχικὴν σημασίαν εἰς τὴν γεωργίαν, δι' αὐτὴν
τὴν πρόοδον, ὁ Smith χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐθεώρησεν ὅτι
καὶ ἡ ἐργασία ἔξι ἵσου συμβάλλει δι' αὐτήν, διότι μὲ τὴν σειράν της μεταμορ-
φώνει καὶ ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῆς φύσεως. «Οσον ἀφορᾷ διὰ τὸν ἀνθρώπινον ἔγω-
μόν, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ κίνητρον τῆς ἔξελίξεως τῶν κοινωνιῶν, δὲν πρέπει
νὰ θεωρήσωμεν τοῦτον ὡς ἀνεξάρτητον τοῦ ἡθικοῦ συναισθήματος, δεδομέ-
νου ὅτι τοῦτο ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου ἵνα συγκρατῇ τοῦτον ἀπὸ τὰς ὑπερ-
βολὰς τοῦ ἔγωμοῦ. Καὶ τὰ δύο συναισθήματα αὐτὰ εἶναι δῶρα τοῦ Θεοῦ
εἰς τὸν ἀνθρώπον καὶ συνυπάρχουν μὲ αὐτόν. Οὕτω δὲν πρέπει νὰ διστάσωμεν
νὰ δώσωμεν τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὰς οἰκονομικὰς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, διότι
καὶ συμβιβάζεται αὐτῇ μὲ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ δὲν φέρει εἰς ἀποτελέ-
σματα δυνάμενα νὰ καταστρέψουν τὴν παγκόσμιον ἀρμονίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard μᾶς ὅμιλεῖ διὰ τὰς οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς Ἀγγλίας τὸ 1770 καὶ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ περιβάλλοντος τούτου ἐπὶ τοῦ Smith. Εἴτα μᾶς περιγράφει τοὺς νόμους τῆς ἀγορᾶς κατὰ τὴν σμιθειανὴν ἀντίληψιν, τὴν ἀστικὴν ἡθικὴν, τὸν σμιθειανὸν πολιτικὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὴν συμπάθειαν τὴν ὅποιαν ἔκφράζει ὁ Smith πρὸς τὴν ἐργατικὴν τάξιν, εὐρισκομένην εἰς μειονεκτικὴν θέσιν ἔναντι τῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ τῶν γαιοκτημόνων, ιδίᾳ τῶν τελευταίων.

Εἰς τὸ Βιβλίον II ὁ Bernard ἐκθέτει τὰ φιλελευθερα συστήματα καὶ εἰς τὸ Κεφάλαιον I ἀναφέρεται εἰς τὸν Malthus.

Αἱ θεωρίαι τοῦ Malthus ἐπροξένησαν τὴν μεγαλυτέραν ἐντύπωσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν του, ἀλλὰ ἔτι καὶ σήμερον εἶναι εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς θεωρίας εἴτε ἀπὸ πλευρᾶς κοινωνιολογίας θέμα σοβαρῶν συζητήσεων.

Οἱ Malthus δέχεται τὸν νατουραλισμὸν τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ Smith ὑποστηρίζει μετὰ θέρμης τὴν καλωσύνην τοῦ Θεοῦ, τὴν φυσικὴν τάξιν του, καὶ τὴν ἐπιθυμίαν του δι' εύτυχίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλὰ τὴν ἐκ Θεοῦ, προερχομένην ἀρμονίαν δὲν θεωρεῖ ὡς ἐπιτυγχανομένην αὐτομάτως. Ἀπαιτεῖται καὶ ἡ συμμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτοὺς τοὺς νόμους καὶ ἡ ἀποχή του ἀπὸ ἐνεργείας ἀλτίνες δύνανται νὰ καταστρέψουν τὸν ρυθμὸν τοῦ φυσικοῦ μηχανισμοῦ εἰς ὃν συμμετέχει (σελ. 64). Διὰ τὸν πάστορα Malthus ἡ γῇ εἶναι κοινὰς δακρύων καὶ ἡ ζωὴ πλήρης δοκιμασιῶν δι' ὃ καὶ οἱ ἀνθρώποι δὲν πρέπει νὰ ἐπισωρεύουν νέα δεινὰ εἰς τὰ ἥδη ὑπάρχοντα. Καὶ ἀκριβῶς τὸ χειρότερον ὅλων εἶναι ἡ κατὰ γεωμετρικὴν πρόοδον αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατ' ἀριθμητικὴν πρόοδον αὔξησιν τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Βεβαίως τὸ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» ἀποτελεῖ ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι ὅμως ὅρθιον ἀλόγως νὰ ὑποτασσόμεθα εἰς τὸ σεξουαλικὸν ἔνστικτόν μας, διὰ νὰ αὐξάνωμεν τὸν πληθυσμὸν καὶ νὰ προκαλῶμεν τὴν ἐκ τῆς αὔξησεως ταύτης δυστυχίαν.

Ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ ζωῶδες ἔνστικτον τὸ ἐκ τῆς σαρκὸς προερχόμενον. Ἰδοὺ ἡ βασικὴ ἀντίληψις τοῦ πάστορος Malthus, ὡς ταύτην μὲ ἀριστοτεχνικοὺς χαρακτηρισμοὺς καὶ μὲ μεγίστην βαθύνοιαν μᾶς ἀναπτύσσει ὁ Bernard, ὅστις μᾶς παραθέτει τὸ βιομηχανικὸν περιβάλλον καὶ τὰς ἐργατικὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς τοῦ Malthus ἵνα ἀντιληφθῶμεν καὶ τὴν ἐπιρροήν, ἣν ἔξησκησαν ἐπὶ τῆς σκέψεώς του οἱ παράγοντες οὗτοι (σελ. 69).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard μᾶς γράφει σελίδας ἀφιερωμένας εἰς τὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὸν ἐμπειρισμὸν τοῦ Malthus, τὴν θέσιν του (φυσιοκρατικὴν) ἔναντι τῶν γαιοκτημόνων, τὴν ἀπολογίαν του διὰ τὴν μὴ κρατικὴν παρέμβασιν, ἐκ φόβου διασαλεύσεως τῆς φυσικῆς τάξεως, καὶ τέλος τὸν μοραλισμὸν καὶ ἀνθρωπισμὸν του.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον II (ὁ Ricardo) ὁ συγγραφεὺς μᾶς φέρει εἰς τὴν ὥλην

τοῦ Principles of Political Economy and Taxation καὶ θέτει τὸ ἔρωτημα πῶς προκύπτει ἡ ἀντίθεσις, ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐναντίον τῆς βιομηχανικῆς ἐπαναστάσεως καταλήγων ὅτι ἡ ρικαρδιανὴ συνεισφορὰ συνίσταται ὅτι προκαλεῖ τὴν ἀνησυχίαν.

Ἐάν δὲ Smith ἡτο αἰσιόδοξος καὶ δὲ Malthus ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς θείας προνοίας δὲ Ricardo μᾶς παρουσιάζει τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀπαιτούμενου κόσμου. Τὸ ἔργον του καθαρῶς οἰκονομολογικὸν στερεῖται θεολογικοῦ χρωκτῆρος, μολονότι οὕτος διέπεται ὑπὸ τῆς μεταφυσικῆς τῶν φυσικῶν νόμων, οἵτινες ἀναγκαστικῶς φέρουν πρὸς τὸ κακόν, τὴν λιμνάζουσαν κατάστασιν τῆς οἰκονομίας (σελ. 83). Εἴτα δὲ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Ricardo περὶ ἀξίας, προσδιοριζομένης ὑπὸ τῆς ἐργασίας, ποσοτικῶς ἐξεταζομένης καὶ ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης «μηχανῆς» ἐκπηγαζούσης πρὸς ίκανον ποίησιν τῆς ἀγορᾶς. ‘Ἡ ἐργασία εἶναι ἀναγκαστικὸ προσδεδεμένη μὲ τὴν ὑπαρξίαν τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὄποιου· τὸ δρᾶμα εἶναι νὰ πληρώνεται ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς φιλαργύρου φύσεως (σελ. 84).’ Ενταῦθα προκύπτει τὸ θέμα τῆς φιλονόσης ἀποδόσεως τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ αὔξησις τῆς ἐγγείου προσόδου συνδυαζομένων τούτων μὲ τὸν νόμον τοῦ πληθυσμοῦ.

Καὶ ἴδού τὸ δρᾶμα, οὕτε ἡ γῆ οὕτε ἡ ἐργασία δύνανται νὰ καλύψουν τὸ κενὸν τοῦ ἐκ τοῦ ἀδηρίτου νόμου τοῦ πληθυσμοῦ προερχόμενον. Οὕτω προκύπτει καὶ ὁ ἀγὼν διὰ τὴν διανομὴν τῶν μερίδων τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος μεταξὺ τῶν διαφόρων τάξεων (σελ. 85). ‘Ἐκ τῶν τάξεων τούτων ὁ εὐρισκόμενος εἰς καλλιτέραν μοῖραν εἶναι ὁ γαιοκτήμων καὶ ἡ παρατήρησις αὕτη δὲν εἶναι ἀσχετος πρὸς τὸ περιβάλλον τῆς Ἀγγλίας τὸ ὄποιον ἐπηρέαζε τὴν σκέψιν τοῦ Ricardo (Ναπολεόντειος ἀποκλεισμός, ἐκβιομηχάνισις, ἔλλειψις εἰδῶν διατροφῆς κ.λπ. παράγοντες). Καὶ δὲ Bernard ἀναλύει τὴν Ρικαρδιανὴν σύλληψιν τῆς ἐν μακρῷ χρόνῳ λιμναζούσης καταστάσεως τοῦ συστήματος, καθ’ ἣν τὰ κέρδη τείνουν νὰ ἔξαφανισθοῦν καὶ οἱ μισθοὶ νὰ ἐπέσουν κάτω τοῦ ἔλαχίστου ὀρίου συντηρήσεως, ἐνῷ οἱ γαιοκτήμονες θὰ ἀποκερδαίνουν εἰς βάρος μιᾶς ὀλονέν πτωχευούσης κοινωνίας.

Ἐν μέσῳ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἔκαστος δέον νὰ ἀναζητῇ τὴν ἰδικήν του διέξοδον, καὶ ἵνα ἐπιτυγχάνῃ εἰς τοῦτο, δέον ὅπως ὑφίσταται καθεστώς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας καὶ οὐχὶ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ ὅστις θὰ δημιουργῇ ἔτι μεγαλύτερα ἐμπόδια ἀντιστάσεως εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν φυσικῶν νόμων. Μόνη ἐπὶς ἔναντι τῆς μοιραίας αὐτῆς ἔξελίξεως τοῦ συστήματος, κατὰ Ricardo, εἶναι ἡ ἐργασία καὶ ἡ ἐλευθερία τῶν ἀτόμων. Καὶ ἐάν ἡ ἱστορία, τὸ μέλλον, εἶναι δρᾶμα, τούλαχιστον τὸ παρόν μὲ τὴν ὑπαρξίαν τοῦ homo oeconomicus, ἐντὸς μιᾶς ἐλευθερίας οἰκονομίας θὰ εἶναι ἀρμονία, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἀποξενούμεθα ἀπὸ τὰς ζηφερὰς καταστάσεις αἵτινες δυνατὸν νὰ προκύψουν κατὰ τὴν ἔξελιξιν.

Καὶ δὲ Bernard συμπεραίνει : Οὕτως δὲ Ricardo κατέστη ἀφ’ ἐνὸς μὲν

ἀπολογητής τοῦ ὑφισταμένου καθεστῶτος, συγχρόνως δὲ καὶ δυναμίτης εἰς τὰ θεμέλια αὐτοῦ τούτου τοῦ συστήματος.

Τὸν Ricardo ἀκολουθεῖ εἰς τὸ Κεφάλαιον III ὁ Jean Baptiste Say. Οὗτος εἶναι ὁ ἐκλαϊκευτὴς τῶν σμιθειανῶν ἀντιλήψεων ἀλλὰ ὅμιλος καὶ ὁ χυδαῖος ἀπολογητής των, λέγει ὁ Bernard. Σκόπος τοῦ Say δὲ ἦτο ἡ διὰ τῆς τακτοποίησεως τῆς εἰς τὸ Wealth of Nations περιεχομένης ὥλης, νὰ καταστῇ αὕτη ἐφικτή διὰ τὸν πλουτισμὸν τῶν γνώσεων τῆς ἀναδεικνυομένης, εἰς Γαλλίαν τάξεως τῶν βιομηχάνων.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Say κατ’ ἀρχὴν ἐκτίθενται εἰς ἓνα μικρόν του ἔργον τὸ Olbie ou Essai sur les moyens de réformer les moeurs d’une Nation (1799), τὸ ὄποιον ἀπετέλεσε τὴν πρὸς τὸ βασικόν του σύγγραμμα Traité d’Économie Politique γέφυραν σκέψεων.

Τὸ Olbie τοῦ Say εἶναι ἔργον χαρακτῆρος οὐτοπικοῦ ὅμοιάζον εἰς πολλὰ σημεῖα μὲ τὰ οὐτοπικὰ βιβλία τῶν Thomas Morus, Charles Fourier, Cabet κ.ἄ. Φυσικὰ ὁ Say, λέγει ὁ Bernard, εἶναι περισσότερον συντηρητικὸς τῶν συγγραφέων τούτων. Τὸ ἔργον πάντως τοῦτο τοῦ Say εἶναι ἡ εἰκὼν μᾶς νέας κοινωνίας, ἡτις διαδέχεται τὴν παλαιὰν καὶ ἡτις διέπεται ἀπὸ πίστιν καὶ αἰσιοδοξίαν διὰ τὸ μέλλον.

‘Ο Say εἰς τὸ Traité d’Économie Politique εἰσέρχεται εἰς τὸν καθαρὸν γῶρον τῆς οἰκονομικῆς καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀξία προσδιορίζεται ἐκ τῆς χρησιμότητος τῶν ἀγαθῶν. Εἰς τὴν διατριβήν μου ἐπὶ διδαχτορίᾳ «Ἡ ὑποκειμενικὴ περὶ ἀξίας θεωρία, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν φυσιοκρατῶν μέχρι σήμερον» ἐτόνισα τὴν συμβολὴν τοῦ Say διὰ τὴν μετέπειτα διαμόρφωσιν τῆς θεωρίας τῆς ὑποκειμενικῆς ἀξίας. Καὶ ὁ Bernard ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν ὄδον παρουσιάζων παραγγάραφους τοῦ ἔργου τοῦ Say εἰς ἀναφέρεται ὅτι «ἡ παραγωγὴ δὲν εἶναι διόλου δημιουργία ὥλης, ἀλλὰ δημιουργία χρησιμότητος», καὶ ὅτι «ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι ὁ χριτής τῆς σημασίας ποὺ ἔχουν τὰ πράγματα δι’ αὐτὸν καὶ τῆς ἀνάγκης ποὺ ἔχει δι’ αὐτά» ... «ὁ ἀνθρωπὸς ... δίδει ἀξίαν εἰς τὰ πράγματα».

‘Η αἰσιοδοξία τοῦ Say εὑρίσκεται εἰς τὴν ἄποφίν του περὶ ἐγγείου προσόδου καὶ πληθυσμοῦ. ‘Η ἐγγείος πρόσοδος δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν φιλαργυρίαν τῆς φύσεως, ἀλλὰ εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν ἀναγκῶν συνεπείᾳ τῆς αὐξήσεως τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. “Οσον δὲ διὰ τὸν πληθυσμόν, οὗτος εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν παραγωγὴν τῶν ἀγαθῶν. Καὶ τὰ ἀγαθὰ ταῦτα τότε μόνον περιορίζονται, ὅταν προκαλῆται ἀταξία ἐκ τῶν παρεμβάσεων τοῦ Κράτους ἢ καὶ ἔνεκα τῆς ἀγνοίας ἢ τῆς ὀκνηρίας τῶν παραγωγῶν. Καὶ ἴδους ἡ μορφὴ τοῦ Φάσουστ τῆς παραγωγῆς, ὁ ἐπιχειρηματίας, ὁ ὄποιος συνδυάζει τοὺς συντελεστὰς τῆς παραγωγῆς πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀμοιβῆς τοῦ κέρδους. ‘Ο Bernard ἀφιερώνει ἐπίσης λαμπρὰς σελίδας διὰ νὰ μᾶς ἐκθέσῃ τὰς ἰδέας τοῦ Say σχετικῶς μὲ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἀρμονίαν εἰς τὴν Οἰκονομίαν, ἔνεκα τῆς

έλευθέρας δράσεως τῶν ἀτόμων παρὰ τὰ προκύπτοντα ἐξ αὐτῆς τῆς ἔλευθέρας δράσεως προβλήματα. Ἡ ἀόρατος γείρ ὅμως τῶν φυσικῶν νόμων παρεμβαίνει διὰ νὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν διασαλευομένην πρὸς στιγμὴν τελείαν μηχανικὴν λειτουργίαν τῆς ἔλευθέρας οἰκονομίας. Εἶναι ὁ ἔλευθερος οἰκονομικὸς λογισμὸς τῶν ἀνθρώπων, ἡ βάσις τοῦ συστήματος ἐφ' οὗ στηρίζεται ὁ Say. Αὐτὴ εἶναι ἡ φύσις τῶν πραγμάτων, αὐτὸς εἶναι ὁ ὀρθολογισμὸς ὃστις διέπει τὸ φιλελεύθερον βιομηχανικὸν σύστημα, τὸ ὄποιον ἀπαλλάσσει τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τὴν βαρβαρότητα τοῦ παρελθόντος. Κεντρικὸς δὲ ἄξων αὐτῆς τῆς προσόδου εἶναι ὁ ἐπιχειρηματίας ὃστις δρᾶται συμφώνως πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους δηλ. ἐν ἔλευθερίᾳ ἵνα λειτουργοῦν ἀπροσκόπτως οἱ φυσικοὶ νόμοι, καὶ ὁ ὄποιος ἐκπροσωπεῖ τὴν βιομηχανικὴν καὶ πολιτικὴν ἐπανάστασιν. Διότι, ὡς λέγει ὁ Bernard, ὁ Say ἀνθρώπος τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 παραμένει πιστὸς εἰς τὰς πολιτικὰς του πεποιθήσεις. Εἶναι, ὡς εἶπεν εἰς τὴν αὐτοβιογραφίαν του ὁ John Stuart Mill «ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ ἀληθοῦς γάλλου δημοκράτου» (σελ. 107).

Ἡ περίοδος 1800–1830 ἀφορᾷ εἰς τὴν γαλλικὴν βιομηχανικὴν ἐπανάστασιν καὶ ἐντὸς τοῦ κλίματος τούτου ἀναπτύσσει ὁ Say τὰς ἰδέας του, δι' ὃ καὶ κηρύσσεται ἔχθρὸς τῶν μεγαλογαιοκτημόνων, οἵτινες εἶναι ἐπιβιώσεις τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καὶ λαμβάνει θέσιν, εἰς τὴν πάλην μεταξὺ τάξεως ὀκνηρᾶς καὶ τάξεως παραγωγικῆς, ὑπὲρ τῆς δευτέρας. Καὶ τὸν Say ἀκολουθεῖ ὅλος ἐκεῖνος ὁ κόσμος τῶν φιλελευθέρων Γάλλων, οἱ ὄποιοι δὲν θέλουν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι οἱ μὴ ἐπαναστατήσασα Ἀγγλία θὰ ἐκβιομηχανίζεται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπαναστατήσασαν Γαλλίαν, ἀλλὰ παραδεδομένην εἰς τὴν ἀγκάλην τῆς ἀντιδράσεως. Καὶ ἐνῷ λέγει ὁ Bernard ἐν Ἀγγλίᾳ ἔχομεν τὰς πρώτας κατὰ τοῦ συστήματος ἀντιδράσεις ἀπὸ μέρους τῶν Godwin καὶ Owen ἐν Γαλλίᾳ ὅμως ἥτις εὑρίσκεται ἀκόμη εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῆς βιομηχανικῆς Ἐπαναστάσεως, δὲν ὑφίσταται οὐδεμία ἀμφισβήτησις διὰ τὴν ἀρμονίαν τοῦ φιλελευθέρου συστήματος. Οὕτω ὁ Say γίνεται κήρουξ τῶν ἰδεῶν του εἰς εὔφορον ἔδαφος παρ' ὅλον ὅτι καὶ ἐν Γαλλίᾳ δὲν ἐβράδυνε νὰ φανῇ τὸ μεταξὺ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν σχίσμα. Μετὰ ἀπὸ τὸν Say ὁ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὸ Βιβλίον III ἐπιγραφόμενον Μεταρρυθμισταὶ καὶ Σοσιαλισταί.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον I τοῦ Βιβλίου τούτου, ὁ Bernard μᾶς ἀναπτύσσει τὰς ἰδέας τοῦ Sismonde de Sismondi. Οὗτος μολονότι ριζοσπάστης, εἰς τὸ στρατόπεδον τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὑποδείξας τὰς ἀντινομίας τοῦ συστήματος καὶ καλλιεργήσας τὸ ἔδαφος εἰς τοὺς σοσιαλιστὰς δὲν ἔπαιξε ρόλον οὕτε προφήτου οὕτε καὶ ἀνανεωτοῦ. Ὁ Sismondi πιστεύει ὅτι ἡ κοινωνία, ὡς βιολογικὸς ὄργανος, ἔχει ἀνάγκην φαρμάκων πρὸς θεραπείαν τῶν ἀτελειῶν τῆς οὐχὶ ὅμως ἀνατροπὴν δι' ἐγχειρήσεως. Δι' ὃ καὶ ὁ Sismondi εἰς τὰ ὅμματα τῶν σοσιαλιστῶν εἶναι κατὰ βάσιν ὑπερασπιστής τῶν κεφα-

λαϊκρατικῶν προνομίων, ἐνῷ πάλιν διὰ τοὺς συντηρητικοὺς παραμένει ἔνας Τακωβῖνος (σελ. 121–122).

Ο ἄνθρωπος κατὰ τὸν Sismondi, ὡς λέγει ὁ Bernard, βοηθεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθεῖσαν φυσικὴν τάξιν διὰ τῆς ἐλευθερίας. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἐλευθερία αὕτη εἶναι καὶ ἡ δημιουργοῦσα τὴν ἀντινομίαν εἰς τὸ σύστημα τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. "Ενεκα τούτου ὁ Sismondi ἐπικαλεῖται τὴν παρέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν δρᾶσιν τῶν ἀνθρώπων καὶ γίνεται ὁ ἀπολογητὴς τῶν πρώτων ὑποδείξεων μᾶς νέας ὀρθολογικῆς τάξεως, τὴν ὥποιαν θὰ διατυπώσουν εἰς τὰ συστήματά των οἱ Hamilton, List καὶ ἔτεροι στοχασταὶ τῶν οἰκονομικῶν. Ὁ Bernard ὅμως δὲν συλλαμβάνει τὴν δογματικὴν τοποθέτησιν τοῦ Sismondi, ὑποπίπτων οὕτω κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην εἰς βασικὸν λάθος (σελ. 123).

Ο Sismondi ὑποστηρίζων τὴν Πολιτικὴν Οἰκονομίαν, ὡς ἐπιστήμην τοῦ ἀνθρώπου, οὐχὶ μόνον τὴν διαχωρίζει ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ θεωρεῖ ταύτην ὡς ἐπιστήμην εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὴ ἡθικὴν ἐπιστήμην. Ὁ Bernard ἐν συνεχείᾳ ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις τοῦ Sismondi ἐπὶ τοῦ συστήματος του χάριν τῶν ἐργατῶν καὶ τὴν θέσιν του καθ' ἣν ἡ τύχη τῶν ἐργαζομένων τάξεων ἔχει μεγίστην σημασίαν διὰ τὸ "Ἐθνος ἐφ' ὅσον αὔται ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερον τμῆμα του.

Τὸ ἔργον τοῦ Sismondi «Nouveaux Principes d'Économie Politique» ἀναλυόμενον ὑπὸ τοῦ Bernard, μᾶς δίδει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς ἀντιθέσεώς του πρὸς τὸν οἰκονομικὸν φιλελευθερισμόν. Καὶ ὁ Bernard ἐκθέτων τὰς ἴδεας τοῦ Sismondi ἐπὶ τῆς ἀξίας, τῆς ἀνταλλαγῆς, τῆς καταναλώσεως, τοῦ ἀνεπαρκοῦς εἰσοδήματος, καὶ τῶν κρίσεων, χαρακτηρίζει τελικῶς τὸν Sismondi ὡς ἔνα ἀστόν, πεφωτισμένον, ἡθικὸν καὶ ριζοσπάστην ὑποδεικνύοντα τὴν διόρθωσιν ὀρισμένων ἀτελειῶν τοῦ συστήματος. Ἔπισης ὁ Bernard ἀφιερώνει σελίδας διὰ νῦν μᾶς παρουσιάσῃ τὸν ρωμαντισμὸν τοῦ Sismondi καὶ τὴν νοσταλγίαν διὰ τὴν παλαιὰν καλὴν ἐποχὴν στερουμένην τῶν μηχανῶν. Ἡ ἀντίθεσις ὅμως αὕτη τοῦ Sismondi πρὸς τὰς μηχανὰς ὀφείλετο, ὑπογραμμίζει ὁ Bernard, διότι ὁ Sismondi ἔθεωρε ὅτι αἱ μηχαναὶ δὲν συνεβιβάζοντο πρὸς τοὺς ἐλλιπεῖς ισχύοντας θεσμούς. Οὕτως ὁ Sismondi τελικῶς εἶναι ἀπολογητὴς τοῦ ρωμαντικοῦ ούμανισμοῦ καὶ συγχρόνως ὁ σκαπανεὺς τῶν σοσιαλιστικῶν θεωριῶν.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον III ἐπιγραφόμενον Saint Simon, ὁ Bernard μᾶς θέτει ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐρώτημα. Τί εἶναι ὁ Saint Simon, Ἀπόστολος τοῦ καπιταλισμοῦ, προφήτης τῆς τεχνοκρατίας, τοῦ σοσιαλισμοῦ, τί εἶναι; Κατ' ἀρχὴν ὁ Saint Simon ἀνήκει εἰς τὴν χορείαν ἐκείνην οἵτινες ἐκλήθησαν ἴδεολόγοι. "Οχι μόνον ἀπὸ πλευρᾶς συνειδῆτῆς υἱοθετήσεως τῶν ἰδεῶν του, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ περιβάλλοντος ἐπ' αὐτοῦ. Τὸ περιβάλλον εἶναι τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς βιτμηχανικῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Saint Simon

εἶναι ὁ ἀνανεωτής τῆς θρησκείας, ὁ ούμανιστής, ὁ νοσταλγὸς τῶν ἀνθρωπιστικῶν ίδεῶν οἵτινες ἐκυριάρχουν πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐκβιομηχανισμοῦ. 'Ο Saint Simon εἶναι ἐπίσης ὁ φιλελεύθερος δημοσιολόγος, ὁ ὑμνητὴς τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου. Καὶ ίδού τὸ διπλοῦν παιγνίδι τοῦ Saint-Simon, λέγει ὁ Bernard. 'Απὸ τῆς μᾶς πλευρᾶς δέχεται τὰς ίδεας αἵτινες ἐκυριάρχουν κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης ἐκδηλώνει ἀνεπιφυλάκτως τὴν ἀντίθεσιν του πρὸς τὸ Παλαιὸν Καθεστώς, τὴν ἀριστοκρατίαν, τὸν παλαιὸν κληρικισμὸν καὶ τὴν ἴσχυν τῶν μεγαλοκτημόνων. Καὶ τοῦτο διεκήρυξεν ὁ Saint Simon λέγων ὅτι «πρέπει νὰ ἀνατραποῦν οἱ θεολογικοὶ καὶ φεουδαλικοὶ θεσμοί, νὰ καταστραφοῦν αἱ δεισιδαίμονες πεποιθήσεις καὶ νὰ ἀλλάξουν τὰ ἔθιμα καὶ αἱ συνήθειαι, αἵτινες ἐτέθησαν ὑπὸ τῶν πρανομιούχων ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων οἵτινες καλλιεργοῦντὴν βιομηχανίαν (σελ. 43). Δι’ δ καὶ διατυπώνει «ένα σχέδιον ἐνὸς νέου συστήματος τὸ ὅποιον θὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ παλαιόν, τοῦτο δὲ θὰ διαρθρωθῇ «διὰ μᾶς διοικήσεως κοινῶν συμφερόντων, ὡργανωμένης βάσει τῆς σωφροσύνης καὶ τοῦ διαφωτισμοῦ τοῦ αἰῶνος». Σκοπὸς δὲ τοῦ αἰώνου εἰς τὸ ἔξῆς θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἡ θεικὴ βελτίωσις τῆς κοινωνίας, οὐχὶ ὅμως τῶν παλαιῶν ὀπισθοδρομικῶν ἀντιλήψεων. Καὶ ὁ Bernard μᾶς παρουσιάζει τὸν Saint Simon ὑπερασπιστὴν τῆς βιομηχανίης τάξεως, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἀπολογητὴν τῆς τάξεως τὴν ὅποιαν θέλει νὰ ἐπιβάλῃ, καὶ ἡ τάξις αὕτη εἶναι θὰ ἐλέγαμε τῶν τεχνοκρατῶν καὶ ἐπιστημόνων ἐνῷ δὲ λαδὸς θὰ ὑπήκουεν εἰς αὐτὰς (σελ. 151).

Γενικῶς ὁ Saint Simon εἶναι ὑποστηρικτής τοῦ πανθεϊσμοῦ καὶ τῶν πολυτεχνιτῶν καὶ ἡ καλλιτέρα κατ’ αὐτὸν κοινωνικὴ ὄργανωσις. εἶναι ἐκείνη ἡτις διασφαλίζει τὴν εύτυχίαν τῆς πλειοψηφίας. Εἶναι δὲ ὁ ἀστὸς ὁ ὅποιος μὲ τὴν περίφημον «παραβολήν» του ἐπιθυμεῖ νὰ ἀνανεώσῃ τὸ σύστημα τὸ ὅποιον ἐν τῇ ἔξελίξει του φαίνεται ὅτι πάσχει ὑπὸ πολλῶν κακῶν.

'Ἐν συνεχείᾳ ὁ Bernard παραβέτει ἐν ἐπίμετρον ἐπὶ τοῦ Auguste Comte καὶ τοῦ Θετικισμοῦ του καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸ Κεφάλαιον III ὃπου ἀναπτύσσει τὰς ίδεας τοῦ Fourier. 'Ο Bernard μᾶς ἐκθέτει τοὺς προφητικοὺς στοχασμούς τοῦ Fourier καὶ δίδει τὸν ὄρισμὸν τῆς οὐτοπίας ὡς τῆς εἰκόνος μᾶς ίδανικῆς κοινότητος ἡτις ἐκφράζει τὰς πλέον βαθείας προσπαθείας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡτις καταλύει καὶ ὑπερκεράζει τὰ συμφέροντα μᾶς δεδομένης κοινωνίας κατὰ τὴν δεδομένην ἐποχὴν (σελ. 169). Μίαν τοιαύτην οὐτοπίαν ἀνέπτυξε καὶ ὁ Fourier στηριχθεὶς ἐπὶ τοῦ τριπτύχου Θεὸς—Γῆ—Δικαιοσύνη. 'Ο Θεὸς ἡ Πνεῦμα εἶναι ἡ ἐνεργὸς ἀρχὴ καὶ κινητήριος δύναμις, ἡ ψλη εἶναι τὸ παθητικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ Δικαιοσύνη ὁ ρυθμιστὴς τῆς κινήσεως. 'Ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης δὲ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπορευομένης, προσπαθεῖ ὁ Fourier νὰ στηρίξῃ τὸ οἰκοδόμημά του.

Εἶναι λάθος νὰ λέγεται ὅτι θὰ ἐπιτύχωμεν νὰ ὑποτάξωμεν τὰ πάθη μας εἴτε νὰ μεταβάλλωμεν τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, τίποτε ἐξ αὐτῶν — λέγει ὁ

Fourier — ἀλλὰ δέον ὅπως ἀλλάξωμεν τὸ ὑφιστάμενον ἀτελὲς περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν προσαρμόσωμεν πρὸς ἓνα τέλειον ἰδανικὸν περιβάλλον.

Ἡ ἴστορία δὲν εἶναι μία εὐθεῖα γραμμικὴ κατεύθυνσις τῆς ἀνθρωπότητος κατὰ τὴν πορείαν της, ἀλλὰ μία κυματοειδής γραμμὴ πτώσεων καὶ ἀνόδων πρὸς τὴν πλήρη εὐτυχίαν. Διὰ νὰ συμβῇ ὅμως αὐτὸς ἀπαιτεῖται ἡ δημιουργία τοῦ πλέον προσηγοριμοσμένου περιβάλλοντος πρὸς τὸν ὑπέρτατον ἥθικὸν νόμον. Οὗτος καλεῖται δικαιοσύνη. Μὲ τὰς βασικὰς αὐτὰς σκέψεις τοῦ Fourier ὁ Bernard μᾶς εἰσάγει εἰς τὴν οὐτοπίαν τῆς Φάλαγγος (Phalanstère) ἥτοι τῆς Κοινότητος ἣν ὁ Fourier ὠνειρεύθη πρὸς ἐπίτευξιν τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ τὰς παραδόξους ἰδέας τοῦ Fourier, λέγει ὁ Bernard, ἡ τιμὴ ἀνήκει εἰς αὐτὸν εἰς τὸ ὅπιον προσεπάθησε διὰ τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἰδεῶν του, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλοι οἱ ὄλλοι ἐργάται τῆς ἐπιστήμης, νὰ ἀφυπνίσῃ τὰς λειτουργούσας συνειδητὰς ὁμαδικὰς δυνάμεις τῶν ἀνθρώπων διὰ τὴν μεταξύ των καὶ ἀνευ ἀντιθέσεων συμβίωσιν.

Εἰς τὸ Κεφάλαιον IV ὁ Bernard ἔξετάζει τοὺς σοσιαλιστὰς οὐτοπιστάς. "Οπως ἀντιλαμβανόμεθα ἀφήνει τοὺς Saint Simon καὶ Charles Fourier ἐκτὸς τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν. Φρονεῖ ὅτι οἱ οὐτοπισταὶ σοσιαλισταὶ Cabet, Pecqueur, Vidal, Blanc ἔχουν διάφορον ἰδανικὸν κατασκεύασμα ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν ριζοσπαστικῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Sismonde de Sismondi, διλιγόντερον ὑπερβολικὸν ἐκείνων τοῦ Fourier καὶ διλιγότερον τακτοποιημένας ἰδέας ἐκείνων τοῦ Saint Simon (σελ. 190).

Οἱ οὐτοπισταὶ σοσιαλισταὶ ἀνήκουν εἰς τὴν ταραχώδη ἐποχὴν τοῦ 1848 ὅτε τὰ κοινωνικὰ θέματα τίθενται ἀμειλίτως ὑπὸ τῶν μαζῶν, ἔναντι τοῦ συντηρητισμοῦ τοῦ φιλελευθέρου καπιταλισμοῦ. Ἐκ τῶν οὐτοπιστῶν ὁ Cabet εἶναι ἐπηρεασμένος ὑπὸ τοῦ Morelly, τοῦ Helvetius καὶ τοῦ Rousseau, ὡς ἐπίσης ὑπὸ τῶν Robespierre καὶ Babeuf. Ὁ Cabet φαντάζεται μικρὰς ἀγροτικὰς κοινότητας ὅπου ἔκαστος θὰ ἐργάζεται συμφώνως πρὸς τὰς δυσχερείας της. Ἀλλὰ ἡ κεντρικὴ ἔξουσία εἶναι ἐκείνη ἥτις θὰ κρίνῃ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς δυσκολίας τῶν μελῶν. Καὶ περισσότερον τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἴσοτης ἐκείνη τὴν ὅποιαν ὀνειρεύεται ὁ Cabet. Καὶ ἵνα ἐκπληρώσῃ τὸ ὄνειρόν του ἐπικαλεῖται τὴν ἐφαρμογὴν ἐνὸς ἀληθοῦς κοινωνικοῦ δεσποτισμοῦ. "Οργανον ἐπιβολῆς τοῦ δεσποτισμοῦ τούτου εἶναι τὸ Κράτος τὸ ὅποιον παρουσιάζει νὰ κατευθύνῃ τὴν κοινότητα εἰς τὴν φανταστικὴν πολιτείαν του τὴν Ἰκαρίαν (σελ. 192).

Ο Louis Blanc, πλέον πραγματιστής, διακηρύσσει τὴν σημασίαν τῶν ἐνθυμικῶν ἐργαστηρίων ἔναντι τῶν ἀτομικῶν τοιούτων (σελ. 193). Τὰ ἔξοδα τούτων δὲ διαιρεῖ εἰς τρία τμήματα. Τὸ πρῶτον ἀφορᾷ εἰς τὰ μέλη τῶν ἐργαστηρίων, τὸ δεύτερον εἰς τὴν πρόνοιαν καὶ ἀσφάλισιν τῶν μελῶν των, τὸ δὲ τρίτον εἰς τὴν αὐτοχρηματοδότησίν των (σελ. 199). Τὰ ἐργαστήρια θὰ

συναγωνίζονται τὰς ιδιωτικὰς ἐπιχειρήσεις, καὶ δὴ ἐπιτυχῶς, ἐφ' ὅσον τὰς μέλη των θὰ ἔργάζωνται δι' ἤδιον ὄφελος.

Οἱ μετριοπαθέστεροι, ἐκ τῶν οὐτοπιστῶν, ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τοὺς Pecqueur καὶ Vidal. Οἱ συγγραφεῖς οὗτοι ἐπιζητοῦν ἡρεμον μεταβολὴν τοῦ καθεστῶτος, θέτοντες ὡς πρῶτον βῆμα τὴν ἐκπαίδευσιν ἡτις ἀποτελεῖ, διὰ πᾶσαν ἀλλαγὴν, ἀνάσχεσιν ἔναντι τῶν ὀδύνων καὶ τῆς ἀναρχίας (σελ. 116). Ἐπίσης οἱ Pecqueur καὶ Vidal καὶ οἱ ὄπαδοι τούτων ἐπικαλοῦνται τὴν παρέμβασιν τοῦ Κράτους ἵνα ἐπιτευχθῇ οἰκονομικὴ ἀρμονία. Καὶ τὴν κρατικὴν ἐπέμβασιν τὴν θέλουν διαρκῆ καὶ δραστηρίαν πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐν γένει ζωῆς.

‘Ο Bernard συνεχίζων παραθέτει τὰς διαφόρους φιλοσοφικὰς καὶ ἡθικο-θρησκευτικὰς ἐπιρροὰς ἐπὶ τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ ἐν γένει περιβάλλοντός των, συγχρόνως δὲ παρατηρεῖ ὅτι ἡ νοοτροπία τῶν κλασσικῶν συναντᾶται καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς τούτους οἵτινες ἀντιμετωπίζουν τὸ μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος πραγματοποιούμενον διὰ τῆς προοδίου τῶν ἰδεῶν (σελ. 201). Αἱ ἀντιλήψεις δὲ αὕτα τῶν οὐτοπιστῶν σοσιαλιστῶν δὲν ἀνατρέπουν τὸ καθεστώς τῆς ἀστοκρατίας, ἀλλὰ προσπαθοῦν ὅπως ἐπιτύχουν τὴν διατήρησίν της βάσει τῆς μεταξύ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων συεργασίας.

Εἰς τὸ Βιβλίον IV, ἐπιγραφόμενον «‘Ο φιλελευθερισμὸς» κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος, ὁ Bernard ἀρχίζει μὲν Κεφάλαιον I τὸν Bastiat τοῦ ὁποίου περιγράφει τὰς «Οἰκονομικὰς Ἀρμονίας» καὶ τὴν πίστιν του εἰς τὸ μέλλον τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Bastiat αἱ ἀπαισιόδοξοι ἀντιλήψεις τῶν Ricardo καὶ Malthus δὲν εὑσταθοῦν. Δὲν εἶναι ἀληθές, διακηρύσσει ὁ Bastiat, ὅτι ἡ ἀνθρωπότης φέρεται πρὸς τὴν δυστυχίαν. Ἡ παρέμβασις εἰς τὴν οἰκονομικὴν λειτουργίαν τῶν φυσικῶν νόμων σημαίνει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φυσικὴν τάξιν τῶν πραγμάτων, «ἀποτελεῖ βλασφημίαν κατὰ τῆς θεϊκῆς τάξεως».

‘Η ἐλευθερία τῶν ἀτόμων ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς φυσικῆς τάξεως, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ ἀτομικὴ ιδιοκτησία, ὅσον ἀφορᾷ δὲ διὰ τὴν μεταξύ τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων ἀντίθεσιν, αὕτη ὑπὸ καθεστώς ἐλευθερίας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἐφ' ὅσον εἶναι διὰ πᾶσαν τάξιν προσιτὴ ἡ ἀνοδός της καὶ ἡ ἔξασφάλιστος τοῦ μεριδίου της ἐξ ἐκείνου τὸ ὅποῖν ἡ συλλογικὴ προσπάθεια παράγει. ‘Ενεκα τούτου τὸ Κράτος πρέπει διὰ τῆς νομοθεσίας του νὰ διασφαλίζῃ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ προάγῃ δὲ ταύτην διὰ τῆς ἀποχῆς του ἀπὸ πᾶσαν παρέμβασιν εἰς τὴν οἰκονομικὴν δραστηριότητα τῶν ἀτόμων.

‘Ο Bernard κρίνων ὅλας αὐτὰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Bastiat, τὰς ὁποίας ἀναπτύσσει κατ’ ἀνάγλυφον τρόπον καὶ δι’ ἐπιτυχῶν συγχρίσεων, ίδιας μὲ τὰς ίδεας τοῦ Proudhon (δεδομένου ὅτι ἀμφότεροι ἐπικαλοῦνται τὴν δικαιούσ-

νην) διαγράφει ὅμως τὸν μεταξύ των διάφορον στοχασμὸν ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ ακθεστῶτος καὶ τοῦ τρόπου ἐπιβολῆς τῆς δικαιοσύνης.

Ο Bastiat τελικῶς παρουσιάζεται, ὑπὸ τοῦ Bernard, ὃς ὁ ὑποστηρικτὴς τῆς ἴδεώδους μορφῆς τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ καλύπτων μὲ τὴν μάσκαν τοῦ καλοῦ τὸν ἀμοραλισμὸν τῶν σχέσεων αἵτινες προκύπτουν ἐκ τοῦ φιλελευθέρου ακθεστῶτος, καὶ ὡς ὁ συνεχιστὴς τῆς αἰσιοδόξου Γαλλικῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, ἡτις οὐσιαστικῶς ἐκκίνησεν ἐκ τοῦ Jean Baptiste Say.

Τὸ Κεφάλαιον II ἀφορᾷ εἰς τὸν John Stuart Mill ὁ ὄποιος εἶναι ὁ οἰκονομολόγος εἰς τὸν ὄποιον ὁ Bernard ἀφιερώνει καὶ τὸ τέλος τοῦ Βιβλίου IV.

Ο John Stuart Mill εἶναι, λέγει ὁ Bernard, θεϊστής, δὲν δέχεται τὸν μῦθον τῆς θείας παρουσίας, ἀφήνων εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν πρωτοβούλιαν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν πραγμάτων τῶν. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ ἀνθρωπὸς συνεργάζεται ἐπίσης μετὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ του, ποὺ εἶναι ἡ συμμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς μίαν ἀτελεύτητον προσπάθειαν ἵνα φθάσῃ εἰς τὸ ἀνώτατον ἐπίπεδον δικαιοσύνης καὶ καλωσύνης, οὐχὶ δὲ ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου μίμησις τῶν νόμων τῆς φύσεως. Η Ἰστορία Βαίνει πρὸς τὸ βέλτιστον καὶ τοῦτο εἶναι συνέπεια τῶν ἔλλόγων καὶ ἀκταβλήτων προσπάθειῶν τοῦ ἀνθρώπου, διότι τὸ κακὸν συνυπάρχει μὲ τὸ κακὸν καὶ ὁ ἀνθρωπὸς πρέπει νὰ πολεμήσῃ τὸ κακὸν τὸ ὄποιον καὶ κατανικῇ ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ συνεργασίᾳ. Η νίκη τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ σημαίνει καὶ τὴν ἐπίτευξιν μᾶς δικαίας τάξεως. Ενταῦθα προκύπτει καὶ τὸ θέμα τῆς δικαίας διανομῆς τοῦ πλούτου. Η διανομὴ τοῦ πλούτου προσδιορίζεται συμφώνως πρὸς τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν γνώμην τῆς ἀρχούσης τάξεως, διαφερόντων κατὰ χῶρον καὶ χρόνον (σελ. 230). Καὶ ὁ Mill γίνεται ὁ ἀπολογητὴς τῆς ἀστικῆς τάξεως ἀφ' ἐνὸς καὶ ὁ ὑπερασπιστὴς τοῦ δικαίου τῶν ἐργαζομένων ἀφ' ἑτέρου.

Ο Bernard, ἐν συνεχείᾳ, ἔξετάζει τὰς ἀπόψεις τοῦ Mill ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰς ἐναντίον τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως ἀπόψεις του, τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἰδιοκτησίας, τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος καὶ τῆς φιλελευθέρας κοινωνίας. Η πεμπτουσία τῆς σκέψεως τοῦ Mill εἶναι λέγει ὁ Bernard, ἡ πίστις του εἰς τοὺς κοινωνικοὺς νόμους καὶ τῆς φύσεως οἵτινες δημιουργοῦν καὶ τὰς ἐντὸς τῆς κοινωνίας διαφόρους καταστάσεις, αἵτινες μὲ τὴν σειράν των ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἀνθρώπων (σελ. 238).

Μὲ τὸν John Stuart Mill κλείει καὶ τὸ θέμα τοῦ Bernard ὁ ὄποιος μὲ ἀπαράμιλλον, ἀρχιτεκτονικὴν καὶ βάθος σκέψεως παρέθεσε τὴν κοινωνιολογίαν τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων ἀπὸ τῶν φυσιοκρατῶν. Οὕτω φθάνει εἰς ώρισμένα Συμπεράσματα (σελ. 244 κ.έπ.) διὰ νὰ κρίνῃ τὰ φιλελευθερά συστήματα. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ἐπιστήμονες φυσικοὶ Newton, Locke, Condillac, Descartes, Hume, Malebranche, Leibniz, Wolff, κ.ἄ. ἐπηρέασαν μὲ τὰς ἀπόψεις των ἐπὶ τῆς φυσικῆς τάξεως, καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς ισορρο-

πίας τόσον τὸ φυσιοκρατικόν, ὅσον καὶ τὸ φιλελεύθερον σύστημα. Ἡ ἀναλογία τῆς φυσικῆς τάξεως ἡτις εὑρίσκεται εἰς τὴν οἰκονομικὴν φυσικὴν τάξιν διατρανοῦται καθ' ὅλην τὴν περίοδον τὴν ὁποίαν ἥρεύνησεν ὁ Bernard ὁ ὄποιος τελικῶς κινεῖται μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων μικροαστικῶν τάσεων τοῦ Proudhon καὶ τῶν ἐπαναστατικῶν διαχηρύζεων τοῦ ἴστορικοϋλιστοῦ Karl Marx.

Τὸ βιβλίον τοῦ Bernard γέμει πλουσίων βιβλιογραφικῶν πηγῶν, συγκριτικῶν παραθέσεων ὑψίστης ἐπιστημονικῆς ἱκανότητος, ἐμπειρίας, καὶ βαθύστοχάστου ἔρευνης, ἐπὶ τοῦ ἔργου τῶν οἰκονομολόγων τοὺς ὁποίους παραθέτει. Παρουσιάζει ὅμως δύο ἀσθενεῖς πλευράς, ἡ πρώτη εἶναι ὅτι δὲν κοινωνιολογεῖ τόσον ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος ὅσον φιλοσοφεῖ ἐπὶ τῆς σκέψεως τῶν οἰκονομολόγων περὶ τοῦ ἔργου τῶν ὁποίων ὄμιλεν, ἡ δὲ δευτέρα εἶναι ὅτι ἐνῷ διαφαίνεται εἰς τὸ ὅλον ἔργον του ἡ προσπάθεια νὰ συμβιβάσῃ τὸν Proudhon μὲ τὸν Marx δὲν ἀναλύει τὰς ἴδεας τοῦ δευτέρου, ἀφήνων μάλιστα νὰ ἐννοηθῇ ὅτι οἱ δύο οὗτοι συγγραφεῖς ἀποτελοῦν τὸν τελευταῖον σταθμὸν τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως.